

УДК 911.2+903+930.85

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І РОЗВИТОК ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У СТЕПОВІЙ ЗОНІ В ДОІСТОРИЧНУ ЕПОХУ

Єрофей Крассха

*Одеський національний університет імені Іллі Мечникова,
вул. Дворянська, 2, 65057, м. Одеса, Україна*

Розглядаються питання заселення й освоєння території України в доісторичний час. Висвітлено особливості розвитку землеробства і скотарства різними археологічними культурами в степовій зоні залежно від палеогеографічних етапів. Особливості розвитку землеробства в степовій зоні України визначались в першу чергу фізико-географічними чинниками і, насамперед, кліматом, характером рельєфу, специфікою рослинного та ґрунтового покриву. Разом з тим український степ тисячі років був ареною, на якій виникали, деякий час існували, а потім зникали, практично нічого не залишаючи після себе етнічні культури, що займались переважно скотарством.

Ключові слова: палеогеографія, землеробство, скотарство, степова зона.

Від привласнювальних форм господарювання, коли люди споживали готові продукти природи, займаючись мисливством, збиральництвом і рибальством, людстводесь 10 тис. років тому почало переходити до відтворювального господарства – землеробства і скотарства. Цей перехід тривав не одне тисячоліття й почався з експериментів із доместикації (окультурення) рослин і тварин. У цьому разі привласнювальні форми діяльності людства стали відігравати меншу роль, хоча ніколи не зникали повністю. Вони в різних формах існують і нині та пов'язані з використанням ресурсів живої природи: заготовка деревини, збирання диких плодів і ягід, грибів, лікарських рослин, мисливство і рибальство.

Історія відтворювального господарства сягає тих глибин дописемної історії, коли ми повинні в її вивченні спиратись на археологічні методи, палеогеографічні і палінологічні дослідження, матеріали палеопатологів з вивчення останків давніх людей [6]. Археологія “вивчає й реконструює стародавнє минуле за матеріалізованими слідами життєдіяльності людей. Головними її джерелами є поселення й могильники з залишками різноманітних об'єктів та багатого й різнобарвного речового світу. Упорядкування археологічних джерел провадиться в двох напрямках – по вертикалі, наслідком чого є археологічна періодизація стародавньої історії та хронологія певних явищ (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий та залізний віки), і по горизонталі, коли в межах певного хронологічного зрізу оконтурюються територіальні згустки старожитностей, поєднаних схожістю матеріальної культури. Їх називають археологічними культурами. Не викликає сумніву, що за формальними відмінностями між археологічними культурами криються розбіжності різного порядку, зокрема й такі, що можуть виражати різні способи життя та світосприйняття спільнот. Оскільки археологічна культура – основне поняття археології, то у викладі історії давнього землеробсько-скотарського населення України (неоліт – доба раннього заліза) ми будемо оперува-

ти археологічними культурами. Такий підхід дає змогу повніше розкрити механізм адаптації різних спільнот (із суто умовними назвами) до природних умов, зміну цих механізмів під дією технологічних та соціальних чинників” [6, с. 10].

Археологічні дослідження поселень і поховань дають матеріали, що відображають господарчий і побутовий реманент, характер жител тощо. Комплексні дослідження залишків фауни й флори за участю палінологів і зоологів дають змогу відтворити природне середовище, у якому мешкали колективи, а також основні напрями відтворювального господарства, їхню спеціалізацію, виявити основні сільськогосподарські рослини, які вирощували в межах конкретного поселення і загалом археологічної культури, а також галузі тваринництва. Залишки землеробського реманенту можуть дати деяке уявлення про особливості обробітку ґрунтів. Дослідження палеопатологів надзвичайно важливі для з'ясування антропологічних рис давніх спільнот, особливостей харчування та тих хвороб, якими хворіли люди, тривалості їхнього життя. За всіх суперечностей у трактуваннях тих чи інших археологічних даних, за їхньої фрагментарності й неповноти загальні тенденції розвитку відтворювального господарства різних спільнот у доісторичний період на теренах України загалом і в межах степової зони зокрема простежуються доволі чітко.

Природне середовище і людина. Залежність людини від навколишнього середовища не викликає сумнівів. Господарська діяльність народів у всі часи була тісно пов'язана з ландшафтами і кліматом території. Люди користувались тими дарами, які могла дати природа на тій території, яку вони населяли. Якщо внаслідок тих чи інших чинників ландшафти змінювались, то люди або пристосовувались до нових умов, переходили на інші типи господарської діяльності, або вимирали чи мігрували в пошуках нової батьківщини. Л. Гумільов писав, що просте переселення в іншу країну, де вже є достатня щільність населення, може бути виходом для окремих людей чи невеликих груп. Коли ж ідеться про долі цілого народу, такі переселення завжди були пов'язані з великими історичними подіями. Оскільки такі події неодноразово повторювались за 5 тис. років, то їх уже можна класифікувати і вивчати. Це пов'язано з проблемою міграцій [4, 5].

Зміна ландшафтів – не єдина причина міграцій. Вони відбуваються також у разі демографічних вибухів, однак тоді за характером інші і їх легко розрізнити. Таким в історії виникнення землеробства в Європі було переселення землеробів з Передньої Азії після її перенаселення. Хоча можливою причиною могло бути посилення аридизації цього району і деградація ландшафтів. У таких випадках переселенці шукають території з умовами, які б задовольняли їх і були придатні для землеробства. Лісостепові й степові території півдня Європи відповідали цим умовам.

Л. Гумільов на підставі виявлених залежностей між явищами фізичної географії і палеонтології зробив такі три припущення.

1. Історична доля етносу, яка є результатом його господарської діяльності, безпосередньо пов'язана з динамічним станом ландшафту, що вміщує цей етнос.

2. Археологічна культура конкретного етносу, яка є кристалізованим слідом його історичної долі, відображає палеогеографічний стан ландшафту в епоху, що може бути датована за абсолютною шкалою.

3. Аналіз історичних і археологічних матеріалів дає підстави судити про характер конкретного ландшафту, що вміщає етнос в ту чи іншу епоху, і, відповідно, про характер його змін. І навпаки, наявність визначених даних про коливання клімату, а

отже, і про співвідношення ландшафтів між собою допомагає шукати пам'ятки давно зниклих народів [5].

Основні тенденції культурної динаміки та процеси заселення території сучасної України в палеоліті. Заселення та освоєння території сучасної України в палеоліті можна розглядати винятково за матеріалами досліджень археологів і палеогеографів [2, 3, 9–11]. Свідчення першого проникнення давнього населення на територію сучасної України виявлені в Королевому, на захід від Карпат, і локалізовані в межах зворотної полярності Матуяма¹. Інші сліди раннього заселення належать уже до епохи Брюнес. Вони також відомі в Королевому і датовані ІКС 13 [1]. Перші надійні факти присутності палеоантропів на території на схід від Карпат належать до ІКС 11 (427–364 тис. років) і зафіксовані в Меджибожі та Масловому, локалізованих у басейні Південного Бугу; інші стоянки цього часу відомі також у Закарпатті (Королеве I; Малий Раковець IV). Очевидною є приуроченість найбільш ранніх пам'яток до ареалів низьких гір. Палеогеографічні дані і просторова локалізація найдавніших стоянок в Україні і на сусідніх територіях дають підстави припускати, що шляхи початкового заселення країни могли проходити через Балкани з території Малої Азії та Закавказзя, через сухопутний міст між цими територіями [10]. Інший можливий шлях початкового проникнення міг проходити через територію Центральної Європи. Розмаїття зібрань кам'яних знарядь має добре виражений хронологічний аспект, оскільки існує дихотомія більш ранніх комплексів із знаряддями на гальках та пізніших комплексів з рубилами.

Заселення території протягом середнього і більшої частини верхнього плейстоцену, імовірно, супроводжувалося повторюваною піонерною колонізацією областей з багатими і передбачуваними біологічними і мінеральними ресурсами, невеликими групами заселення, з великими хронологічними проміжками між окремими епізодами розселення. У будь-якому разі немає ніяких підстав говорити про тривале безперервне освоєння території та, відповідно, припускати генетичну наступність населення і трансмісію культурних традицій.

Поки що немає жодних свідчень наявності палеоантропів на території України впродовж ізотопно-кисневих стадій 10, 9 і 8. З іншого боку, з ІКС 7 (242–186 тис. років тому) і до кінця плейстоцену присутність тут населення стає постійною. Однак це не

¹ Для розшифрування сигналів палеоклімату необхідні точні вимірювання віку осадів. На жаль, відомі вуглецеві методи можуть дати визначення до 30–50 тис. років. Обмежені інтервали можна розраховувати й іншими методами визначення абсолютного віку. Надійні дані можна одержати за допомогою палеомагнітних вимірювань. З'ясовано, що на Землі існували епохи сучасної й зворотної намагніченості. У разі зворотної намагніченості південний і північний магнітні пояси ніби міняються місцями. Остання зміна відбулася близько 800 тис. років тому. Сучасна магнітна епоха називається Брюнес, попередня – Матуяма. Палеомагнітні зміни на Академічній свердловині (Академічний хребет на оз. Байкал, глибина куша свердловин – від 100 до 670 м від дна озера) були проведені трьома дослідницькими групами – російсько-американською, японською й німецькою. Усі результати засвідчили хорошу відповідність, що свідчить про відмінну якість керн. Свердловина розкрила чотири палеомагнітні епохи: Брюнес, Матуяма, Гаусс і Гільберт. Вік вибою свердловини визначено у 5 млн років. Про якість керн свідчать дослідження, проведені на криогенному магнітометрі в палеомагнітній лабораторії Японії. Як відомо, поряд з геомагнітними епохами палеомагнітчики виділяють короточасні відхилення від середнього палеомагнітного напрямку. У керні з Академічного хребта, дослідженого на криогенному магнітометрі, знайдено відомі й нові екскурси, названі попередньо BDP-15, BDP-96-17 і т. д. Розроблений в Інституті геохімії РАН U-Th-метод визначення віку осадів, який дає змогу визначати вік до 1 млн років, може уточнити вік низки екскурсів. Усе це свідчить, що розріз Академічного хребта можна розглядати як модельний для палеомагнітної шкали кайнозою [7].

означає, що процес освоєння території можна схарактеризувати як стабільний і безперервний.

Ритмічні кліматичні коливання плейстоцену супроводжувалися повторюваними екологічними та ландшафтними змінами і, відповідно, змінами ресурсної бази. Екологічні зміни позначилися на ритмічній природі повторюваної колонізації та наступного запустіння ареалів. Немає підстав припускати постійність чи наступність населення території України упродовж більшої частини середнього палеоліту. Натомість, картина численних припливів та відливів населення, як уважаємо, більш адекватно відповідає доступним археологічним джерелам. На підставі даних щодо локалізації середньопалеолітичних пам'яток у часі і просторі можна припускати пульсівну ареальну модель заселення. Низькі гори й височини на крайньому півдні й заході України виявилися більш стабільно залюдненими завдяки багатству і більшій передбачуваності біологічних та мінеральних ресурсів. Саме ці ключові ареали, мабуть, відігравали роль центрів повторного заселення за умов демографічного зростання і, навпаки, слугували рефугіумами в періоди зменшення кількості населення. Тривалу присутність населення і, відповідно, його вірогідну генетичну спорідненість, супроводжувану безперервним передаванням культурних традицій у межах стабільно заселених областей, можна припускати для пізньої стадії середнього палеоліту: від останнього міжльодовиків'я (чи кінця рису) для Криму і, ймовірно, десь від амерсфорт-брьюрупу для середнього Дніпра та Донбасу.

З ІКС 7, завдяки серіям статистично репрезентативних кам'яних інвентарів, є можливість виділяти різні технікотипологічні фації. Період між ІКС 7 та ІКС 5e (127–71 тис. років тому) характеризують комплекси відщепового левалуа-мустьє², комплекси із двобічними листоподібними вістрями, та, ймовірно, зубчасті комплекси. Окрім того, наприкінці цього інтервалу з'являються індустрії з двобічними обушковими ножами.

Для періоду між ІКС 5d та ІКС 3 (57–24 тис. років тому) характерні стоянки з левалуа-мустьєрськими, двобічними (або мікоксськими³ чи парамікоксськими) та зубчастими індустріями. Левалуа-мустьєрські стоянки відомі на Закарпатті, на Дністрі, в Поліссі, Подніпров'ї, Донбасі, Криму. Дуже поширені в Криму двобічні індустрії відомі також в інших регіонах. Зубчасті індустрії є швидше поодинокими і поки що наявні в Криму та в басейні Південного Бугу. Цьому часу властива добре виражена диференціація індустрій на рівні технокомплексів. Наприклад, можна розрізнити індустрії з двобічними-

² **Леваллузська техніка** – в археології характерна для епохи стародавнього палеоліту техніка обробки каменю. Названа за характерним давньопалеолітичним місцезнаходженням Леваллуа-Перре (*Levallois-Perret*) поблизу Парижа. Полягає в ретельному попередньому оббиванні нуклеуса (ядрища), що отримусе завдяки цьому схожість з панциром черепахи (черепахоподібний нуклеус). Таке оббивання зумовлювало правильну форму овальних, прямокутних або трикутних відщепів і пластин, які відколювалися від нуклеуса і слугували для виготовлення різних знарядь. **Мустьє** – культура й епоха середнього палеоліту (80–32 тис. років тому).

³ **Мікок, Ла-Мікок** (*La Micoque*) – багатощарова стоянка раннього палеоліту (пізнюашельської і ранньомустьєрської культур) на південному заході Франції (департамент Дордонь), поблизу м. Тейяк. Досліджувана з 1895 р. Нижні культурні шари належать до часу, перехідного від ашельського до мустьєрського і містять безформні, атипові крем'яні знаряддя. Подібні знаряддя, поширені в інших поселеннях того ж часу, отримали від цієї стоянки назву тейякських. Верхній шар належить до кінця ашельського або до ранньомустьєрського часу. Тут знайдено багатометрові нашарування кісток диких тварин (головно коней), на яких полювали мешканці стоянки. Серед кам'яних знарядь виділяються невеликі, витягнутих обрисів, оброблені з двох боків ручні рубила, що отримали назву рубил типу Ла-Мікок (так звані мікоксські). Стоянки з подібними рубилами називають мікоксськими.

ми обушковими ножами та численніші індустрії з двобічними листопадними вістрями. Виразна група представлена пластинчастими левалуа-мустьєрськими індустріями Криму, Донбасу, Подніпров'я, Волині та Поділля.

Найбільш аргументовано уважаємо появу верхньопалеолітичних пам'яток в Україні близько 40 ТР (ТР – тис. років тому) у Закарпатті. Пізніші ВП пам'ятки належать до гравету, ориньяку, а також до “перехідних” симбіотичних індустрій. Граветські пам'ятки домінують між 28–22 ТР. Є певні підстави припускати тривале існування середньопалеолітичних індустрій на півдні країни – аж до 26–25 ТР, а можливо, й пізніше.

Період між 40–22 ТР має принципово подібну стратегію освоєння територій, як і впродовж попередніх періодів: області з мозаїчними ландшафтами і первинними виходами кам'яної сировини виявилися найбільш стабільно залюдненими. Проте десь з 32 ТР розпочався процес поступової колонізації відкритих ландшафтів з менш передбачуваними біоресурсами і без первинних покладів сировини. Суттєве зрушення сталося між 22–18 ТР, коли населення сконцентрувалося в зоні степу і, схоже, покинуло гірські ареали.

Стратегія колонізації території різко змінилася після 18 ТР. З того часу територія України була заселена постійно, стабільно і безперервно. Процес залюднення не виявляє ніяких археологічно видимих обмежень, зумовлених особливостями ландшафтів, кількістю і якістю біологічних та мінеральних ресурсів. Зміни у способі освоєння території були ще суттєвішими, якщо взяти до уваги переважання в цьому періоді тундро-степового ландшафту. Після 13 ТР стратегія заселення залишалася аналогічною, однак зазначимо про більшу концентрацію населення на північному заході країни [10, с. 75–77].

Коментар 1. Учені, розглядаючи заселення території України в плейстоцені палеоантропами, часто використовують термін “давні люди”, очевидно, маючи на увазі те, що палеоантропи були предками кроманьйонців. Однак ці твердження нічим не підкріплені, крім того, що ці люди успішно використовували кам'яні знаряддя, користувались вогнем, володіли прийомом колективного полювання. Можна припустити, що палеоантропи, та й пізніші неандертальці, так і не подолали тієї межі, за якою достовірно існують факти, які підтверджують, що вони є предками кроманьйонців. Тому можна констатувати, що палеоантропи, як і пізні палеоантропи – неандертальці, були деякою мірою невдалим експериментом Природи, а *homo sapiens*, виходячи з деяких артефактів, описаних у літературі, мають давнішу історію, ніж уважали.

Становлення землеробства і скотарства. На початку становлення землеробства на теренах України землеробські племена існували паралельно з мезолітичним населенням мисливців і збирачів, які, можливо, належали до палеоантропів (неандертальців), тоді як давні землероби уже були представлені кроманьйонцями, їхні інтереси не перетинались і вони могли деякий час існувати разом. Землеробів цікавили передусім височини з родючими ґрунтами на лесах. Мисливці й рибалки мали свої території.

Землероби невпізнанно змінили ландшафти зони широколистяних лісів і лісостепу. Поселячись уздовж річок, вони активно використовували землі заплавлених, терас і прилеглих схилів, водночас річки були багаті на рибу, яка стала вагомим додатком у меню людей. Річки були тими шляхами, по яких вперше землеробство почало проникати в степову зону. Вирощували переважно пшеницю, ячмінь, просо, горох, вику, чечевицю, мак тощо. Тоді ж з'явилося жито й овес. Водночас зростала питома вага скотарства, яке забезпечувало потребу в м'ясі, а також давало волів як тяглову силу. З виснаженням природних ресурсів люди переселялись на нові місця. Перші землеробсь-

кі племена залишили після себе численні пам'ятки, які представляють лінійно-стрічкову культуру, яка отримала назву за характерними візерунками на кераміці.

Якщо епоха неоліту – це епоха формування землеробства, то епоха енеоліту – це епоха його першого розвитку і значного поширення переважно в лісовій і лісостеповій зонах. У вжитку з'явилися металеві речі – бронзові та золоті. У землеробстві переважав підсічний тип підготовки ділянок для вирощування культур, який, по суті, був екстенсивним і забезпечував сталі врожаї три–чотири роки, після чого люди переходили на іншу ділянку. Ера ранніх землеробів на теренах України пов'язана з появою нових мігрантів із Балкан наприкінці 6 тисячоліття до н. е., що було зумовлено тамтешнім перенаселенням і браком земель. З Північної Добруджі (Нижнє Подунав'я) у Північно-Західне Причорномор'я прийшла землеробська культура Гумельниця, яку на нашій території називають культурою Болград. З півночі з території Польщі прибули носії лендельської культури. Ці культури лише частково представлені на території України. Натомість трипільська культура має місцеве походження, хоча, як вважають, витоки її лежать у культурі Кукутені Південно-Східної Трансільванії. На території України вона розвинулась у яскраве та масштабне явище. Ні одна із давньоукраїнських землеробських культур не залишила по собі стільки археологічних пам'яток, як трипільська.

Трипільська культура існувала приблизно 2,5 тис. років (4 тис. років до н. е. – 2,5 тис. років до н. е.), що вже є унікальним для територій з екстенсивним розвитком землеробства. В окремих регіонах вона проіснувала до доби ранньої бронзи. Феномен трипільської культури заслуговує на особливу розмову, однак ця культура існувала за межами степової зони, хоча опосередковано впливала на спільноти, що формувались на півдні України, які, можливо, мали трипільське походження на спаді цієї культури, що активно почала переходити до скотарства.

Хлібороби трипільської культури лісостепового Правобережжя на спаді спустилися в Буджак з перенаселеної території Середнього Дністра й поступово колонізували степ, де кочували скотарі утконосівської групи. Почався складний процес взаємної асиміляції північнокавказців і трипільців. Культурний і, очевидно, етнічний внесок трипільців у формування усатівської культури був настільки сильним, що багато дослідників вважає усатівську культуру лише одним з локальних варіантів пізнього трипільля. За однією з версій трипільці були доіндоєвропейським етносом, за іншими – однією зі складових частин індоєвропейської єдності, що почала формуватись на той час. Існує думка про переважно семітське походження трипільців.

Нарешті, третьою складовою формування усатівської культури стали скотарські племена великої дравньоямної культури, що поширювалась із задонсько-прикаспійського ареалу і займала степові простори від Кавказу до Середнього Дніпра. Проте етнічним наповненням ямної культури в Правобережній Україні були місцеві племена, що лише сприйняли культурну інновацію. Спочатку в Буджак проникали племена середньостогівської культури, що вважають першим етапом формування дравньоямної спільноти. До середини III тисячоліття до н. е. їх змінили скотарі-ямники. Деякі дослідники бачать у ямній культурі зародження індоіранської спільноти або ширше – греко-вірмено-арійської (індоіранської) етнокультурної єдності, що ще не розпалася.

Усатівські племена розселилися в степу від низів'їв Дунаю до Південного Бугу. Найбільше вивчені два великі поселення усатівців: міжплеменний культовий центр біля епонімного с. Усатове з кам'яним домобудівництвом і оборонними спорудами та поселення в низів'ях Дністра біля с. Маяки. Відомі усатівські поселення Фолтешти й

Стойкани. Східний форпост – поселення на Грушівському острові Південного Бугу. Цікаве поселення на Кам'яній горі біля с. Орлівка – панівній висоті лівого берега Нижнього Дунаю. Селище було своєрідною сторожовою фортецею на південній межі усатівців. Воно контролювало переправу з Північного Причорномор'я в Добруджу й блокувало вузький прохід між озерами від Дунаю в Буджак. Інші пам'ятники представлені групами курганних могильників у степах, імовірно, у місцях кочовищ родоплемінних груп.

Усатівці були яскравим культурним явищем. Багатство й складність їхніх похоронних комплексів свідчать про високий ступінь розвитку, соціальну нерівність і виділення вождів-патріархів. А непрямим свідченням торговельних плавань або військових походів усатівців можуть слугувати знайдені кенотафи – порожні символічні могили, які споруджували зазвичай на згадку по загиблих на чужині. Головним заняттям усатівських племен було напівкочове відгінне скотарство. Однак на великі календарні свята усатівці збиралися в своєму міжплемінному культовому центрі, розташованому на лівому березі Хаджибейського лиману, за декілька кілометрів на захід від сучасної Одеси.

Власне сама усатівська культура проіснувала порівняно недовго – у 2700–2200 р. до н. е. Її племена, які від початку відчували значний вплив ямної культури, не могли довго протистояти черговій навалі численних скотарів-ямників, які зайняли наприкінці III тисячоліття до н. е. весь Буджак аж до Нижнього Дунаю. Правда, місцеві археологи зазначають, що ніяких слідів вторгнення не простежується, а проникнення ямників у Буджак відбувалося внаслідок тривалої інфільтрації [17]. Однак масова інфільтрація одних скотарів у райони перебування інших – зовсім не мирний процес, хоч і може проходити без відкритої війни. Для кочівника земля його племені – це, насамперед, пасовища й джерела води. У разі тривалого перебування племені в одному районі виникає баланс: продуктивність пасовищ + джерела води = поголів'я худоби => кількість населення.

Основою господарства племен обох культур було скотарство, а отже, усе залежало від контролю над пасовищами. Інфільтрація в такому випадку може означати лише договір, що нав'язує слабким аборигенам ділити пасовища із сильними прибульцями. Водночас мала продуктивність пасовищ (1 км² пасовища забезпечував не більше 50 овець) не давала змоги прогодувати обидві скотарські групи. Тому військові зіткнення були неминучі, про що свідчать оборонні вали навколо усатівських поселень.

Епоха бронзи (кінець III–початок II тисячоліття до н. е.) на території України та в середовищі різних спільнот супроводжувалася активізацією землеробства, що, можливо, пов'язано із пом'якшенням клімату. У степовій смузі цей процес розпочали носії катакомбної спільноти. Особливого розквіту землеробство і скотарство набули в період сабатинівської культури, що пов'язують з широким запровадженням бронзових знарядь. Однак цей сплеск комплексного господарства в степу закінчився кризою. Причини цього вбачають у розорюванні й виснаженні земель, руйнуванні пасовищ, винищуванні лісів, що вплинуло на екологічну ситуацію, спричинивши обміління річок та висихання степів. Тому став логічним перехід до скотарства в наступний період, що й продемонструвала білозерська культура. Зазначимо, що землеробство в степовій зоні тривалий час тяжіло передусім до заплавної земель. Попри широке впровадження бронзової індустрії, важкі степові ґрунти було нелегко залучати до обробітку. Крім того, сухі південні степи взагалі залишались поза зоною розвитку землеробства практично в усі епохи. На початок доби раннього заліза на теренах степової України визначальною стала модель кочового скотарства.

Першою степовою культурою південноукраїнських степів була археологічна культура, яку назвали “катакомбною”. Її розквіт припав на першу половину II тисячоліття до н. е. У другій половині II тисячоліття до н. е. “катакомбну” культуру витіснила “зрубна”. Друге тисячоліття до нашої ери справедливо вважають періодом розквіту бронзового віку. Знаряддя з бронзи давали змогу мешканцям степів легко обробляти всі ділянки родючих земель, головню на річкових терасах і поблизу водоймищ. Добре зрошувані в цю епоху степові ґрунти щедро винагороджували порівняно невеликі витрати праці первісних землеробів. Наявність лишків хліба стимулювала розквіт скотарства, тому що в зимовий час, навіть у разі снігопадів і ожеледі, тварин можна було підкормлювати зерном та соломою. Коли ж інтенсивний обробіток і скотозбій пасовищ виснажували ґрунти на одному місці, легко можна було його змінити. Родючих земель було багато. Первісні землероби завдяки цьому були досить мобільні, не залишались на одному місці довго, тому нині археологам так важко знаходити місця їхнього проживання. Тільки триваліші поселення в багатих річкових долинах стали надбанням археологів, якщо не були затоплені сучасними водосховищами.

У XI–X ст. до н. е. настав час переходу в Північно-Західному Причорномор’ї осілого землеробського господарства до скотарського, кочівницького. Головний чинник зміни господарського укладу землеробських племен І. Черняков убачає в негативному впливі антропогенного чинника на природне середовище й кліматичні умови [13].

Як відомо, стара система господарства зазвичай існує стільки часу, скільки є хоч якісь можливості для її функціонування. Отже, крім соціально-економічних причин, у північно-чорноморських степах наприкінці епохи бронзи мали справді виникнути критичні умови, за яких ведення комплексного господарства стало неможливим. З огляду на те, що перехід від осілого землеробського господарства до рухливого, скотарського, наприкінці II–на початку I тисячоліття до н. е. відбувався не тільки в Північному Причорномор’ї, а й на величезних просторах Євразійських степів, необхідно визнати правильною думку про складний комплекс причин, що визначив цей процес, до яких належать кліматогенні, біогенні й антропогенні явища. Існують різні погляди на вирішення питання про чільну роль тих або інших з перерахованих вище чинників. Імовірно, для кожної з “критичних” зон Євразійських степів, у яких відбувався перехід від землеробства й інших форм господарства до екстенсивного скотарства, відповідь буде неоднозначною.

Майже десятиліття, на рубежі II–I тисячоліття до н. е. (1004–996 рр. до н. е.), клімат України був надзвичайно навіть для умов епохи бронзи посушливий, що, мабуть, і спричинило катастрофічні для землеробського господарства наслідки. Сам перехід до нових форм господарства не потребував тривалого часу, а міг відбутися протягом декількох років. Під впливом жорстких кліматичних умов, що, імовірно, ускладнювались низкою наслідків антропогенного порядку, ретельно проаналізованих у праці І. Чернякова [13], степове й прикордонне з Лісостепом населення Північного Причорномор’я, у тому числі Лівобережного Подніпров’я, перейшло до екстенсивного скотарства. У лісостепових районах, де наслідки кліматичних коливань позначалися менш відчутно, збереглося традиційне землеробське господарство. В причорноморських степах настала епоха кочових народів, які змінювали один одного впродовж майже 1,5 тис. років.

Стосовно Північного Причорномор’я зазначимо, що для цієї території відомі деякі дані природничих наук, що дають змогу розглядати рубіж II–I тисячоліття до н. е. як вихідний момент корінного ламання господарського укладу степового населення, що

торкнувся в тому числі й районів південного Лісостепу. Ідеться про виняткову чітку геохронологічну шкалу мулових відкладень Сакського озера [15] (біля м. Євпаторії), що дає змогу простежити щорічні відкладення (протягом останніх 4100 років), потужність яких безпосередньо залежить від кількості атмосферних опадів. Г. Швець [14], опираючись на ці матеріали й інструментальні дані за XIX–XX ст., реконструював загальну картину динаміки стоку Дніпра й склав таблицю щорічного рівня стоку біля Лоцманської Кам'янки (м. Дніпропетровськ) за 4124 роки. За весь зазначений період маловодним був 1002 р. до н. е., що входив у винятково маловодне п'ятиліття (1004–1000 рр. до н. е.). Потужності відкладень у Сакському озері в ці п'ять років мали такі значення: 1004 р. – 0,2 мм; 1003 р. – 0,4; 1002 р. – 0,2; 1001 р. – 0,4; 1000 р. – 0,8 мм. Показово, що за багатовіковий період мінімальні значення відкладень рівні 0,2 мм зафіксовані тільки в 1871, 1410, 1004, 1002, 996 рр. до н. е., 1492 р. н. е. Для цих років характерний найменший рівень стоку Дніпра – 640 м³/с. Для порівняння наведемо максимальне значення рівня стоку – 3 040 м³/с, що відповідає 5,0 мм мулових відкладень у Сакському озері (Крим).

Побудований Ю. Раунером [8] графік динаміки стоку Дніпра за історичний період, на його думку, досить добре узгоджується із суббореальною і субатлантичною епохами й об'єктивно відображає загальні зміни клімату та зволоженості в Північному Причорномор'ї в період пізнього голоцену.

Коментар 2. Припущення, що давні землеробські культури в період між II і I тисячоліттями до н. е. активно освоювали степову зону, є явним перебільшенням. Переважно використовували в землеробстві ґрунти перехідної смуги між лісостепом і степом, заплави і тераси річок. Центральний і південний степ з їхніми важкими ґрунтами не могли використовувати інтенсивно без певних знарядь для обробітку землі. На півдні степ активно почали освоювати хори еллінських колоністів з передовішими технологіями тільки з VII–VI ст. до н. е.

На рубежі II–I ст. до н. е. в межах України склалося два провідні господарчо-культурні типи – осілих хліборобів у лісостеповій і поліській смугах та кочових скотарів у степовій. Однак цей детермінований природними умовами розвиток різних спільнот доповнювали міграційні процеси. Наслідком цього було формування в межах України трьох світів, що стало визначальним для подальшої історії [9]. На цей час припав розквіт еллінської цивілізації та розширення її ойкумени внаслідок колонізації узбережжя Чорного моря. Заснувавши свої колонії, вони активно почали налагоджувати стосунки з хліборобським населенням лісостепової смуги. Однак між ними стояла третя сила – кочовики степових просторів. Кочівництво – особливий тип життя, пов'язаний з розвитком скотарства і постійними міграціями в пошуках нових пасовищ. Інша особливість кочовиків – їхня войовничість. Кочовики стали на довгий час рушійною силою на теренах Великого степу і загрозою для землеробських культур Лісостепу та тогочасного Європейського світу. А Буджацькі степи завжди були тим коридором, через який кочівники йшли на захід.

Отже, “неолітизація” Європи як найбільш імовірна й поширена форма набула форми розселення давніх хліборобів і скотарів. Набагато менш імовірна дифузія культурних рослин і свійських тварин, для чого були необхідні тривалі контакти між хліборобами-скотарями й мисливцями. До того ж, переваги землеробства не були самоочевидними для мисливців і збирачів, і вони, будучи добре пристосованими до свого оточення, аж ніяк не прагнули змінити спосіб життя, якщо не було порушень у навколишньому або демографічному середовищі населеного ними регіону. Лише

порушення цього балансу хліборобами могло змусити мисливців і збирачів згодом змінити свою економіку.

Експансія землеробського населення зрештою впливала на ландшафт, частину лісів було розчищено, з'явилися нові, немісцеві рослини й тварини, імовірність конфліктів з мисливцями й збиральниками ставала щораз більшою, причому перевага була за хліборобами, які мали більші громади. У підсумку мисливців і збиральників відтіснено в райони, які були розташовані на окраїнах ареалу землеробських культур.

Розселення давніх хліборобів і скотарів у Європі підтвержене й тим фактом, що в більшості випадків давні хлібороби й мисливці-збиральники належали до різних антропологічних типів. Наприклад, носії найдавнішої неолітичної культури Південно-Східної Європи – культури писаної кераміки типу Старчеве або Кереш – були середземноморцями, тоді як місцеве мезолітичне й протонеолітичне населення належало до кроманьйонського типу. Однак акультурація як один з видів “неолітизації” Європи також була, особливо там, де хлібороби й мисливці-збиральники довго жили пліч-о-пліч, а можливо, навіть входили в якийсь економічний симбіоз [12].

Особливості землекористування в степовій зоні України визначені передусім фізико-географічними чинниками і, насамперед, кліматом, характером рельєфу, специфікою рослинного та ґрунтового покриву. Коли говорять про землекористування в степовій зоні в доісторичну епоху, то мають на увазі переважно використання землі для вирощування сільськогосподарських культур. Та не треба забувати, що тисячі років степ був ареною розвитку скотарства, а це найбільше відповідало біосферній суті південного степу як унікальної екосистеми, у якій гармонійно існували трав'янисті угруповання і трав'яні тварини. Людина навчилася використовувати ці унікальні можливості, формуючи в різні періоди етнічні культури, про які ми знаємо дуже мало, переважно з даних археологічних досліджень культових споруд та поховань. Український степ тисячі років був ареною, на якій виникали, деякий час існували, а потім зникали, практично нічого не залишаючи після себе, етнічні культури, що займались переважно скотарством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Борисов Б. А.* Об изменении уровня нижней границы четвертичной системы и уточнении возраста границ её основных подразделений / Б. А. Борисов // Региональная геология и металлогения. – 2010. – № 41. – С. 26–28.
2. *Веклич М. Ф.* Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины / М. Ф. Веклич, Н. А. Сиренко, Ж. Н., Матвишина, И. В. Мельничук, Н. П. Герасименко, В. И. Передерий, С. И. Турло и др. – Киев : Наук. думка, 1993.
3. *Герасименко Н. П.* Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на території України : дисертація на здобуття наук. ступеня д-ра геогр. наук за спеціальністю 11.00.04 – геоморфологія та палеогеографія. Інститут географії НАН України / Н. П. Герасименко. – К., 2004.
4. *Гумилев Л. Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в древности / Л. Н. Гумилев // Вестник МГУ. – 1972. – № 6. – С. 62–71.
5. *Гумилев Л. Н.* Изменение климата и миграции кочевников / Л. Н. Гумилев // Природа. – 1972. – № 4. – С. 44–52.
6. *Історія українського селянства.* Т. 1. – К. : Наук. думка, 2006. – 622 с.

7. Кузьмин М. И. Байкальский проект: основные результаты реализации / М. И. Кузьмин // Вестник РАН. – 2000. – Т. 70, № 2. – С. 109–116.
8. Раунер Ю. Л. Динамика экстремумов увлажнения за исторический период / Ю. Л. Раунер // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1981. – № 6. – С. 5–22.
9. Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей / В. М. Степанчук // Підсумки регіональних досліджень: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 17–49.
10. Степанчук В. М. Природа і людина в середньому і верхньому плейстоцені України: основні тренди заселення та культурної динаміки / В. М. Степанчук, І. В. Сапожников. Кам'яна доба України. – К. : Шлях, 2010. – Вип. 13. – С. 72–85.
11. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины / В. Н. Степанчук. – Черновцы : Зелена Буковина, 2006. – 467 с.
12. Титов В. С. Древнейшие земледельцы в Европе / В. С. Титов // Археология Нового и Старого Света. – М., 1966. – С. 25–37.
13. Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. / И. Т. Черняков. – Киев : Наук. думка, 1985. – 169 с.
14. Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра / Г. И. Швец. – Л. : Гидрометеоздат, 1978. – 88 с.
15. Шостакович Б. В. Иловые отложения озер и периодические колебания в явлениях природы / Б. В. Шостакович // Зап. ГГИ. – 1934. – Т. 13. – С. 95–140.

*Стаття: надійшла до редакції 24.04.2013
доопрацьована 24.05.2013
прийнята до друку 17.06.2013*

GEOGRAPHIC ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT OF REPRODUCTIVE SECTOR IN STEPPE ZONE IN PREHISTORIC EPOCH

Erofey Krasekha

*Ilya Mechnikov National University of Odesa,
Dvorianska St., 2, UA – 65057, Odesa, Ukraine*

Questions of settling and development of territory of Ukraine during prehistoric time are considered. Specialities of development of agriculture and cattle breeding by different archaeological cultures in the steppe zone depending on paleogeographic stages are covered. Features of the development of agriculture in the steppe zone of Ukraine are determined primarily by physical and geographical factors and, above all, the climate, the nature of the relief, the specifics of vegetation and soil cover. At the same time the Ukrainian steppe of thousand years was arena on which arose, some time existed, and then disappeared, practically leaving nothing after itself ethnic cultures which were engaged mainly in cattle breeding.

Key words: paleogeography, agriculture, cattle breeding, steppe zone.

**ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СРЕДА И РАЗВИТИЕ ВОСПРОИЗВОДЯЩЕГО
ХОЗЯЙСТВА В СТЕПНОЙ ЗОНЕ В ДОИСТОРИЧЕСКУЮ ЭПОХУ****Ерофей Красеха**

*Одесский национальный университет имени Ильи Мечникова,
ул. Дворянская, 2, 65057, г. Одесса, Украина*

Рассматриваются вопросы заселения и освоения территории Украины в доисторическое время. Освещены особенности развития земледелия и скотоводства разными археологическими культурами в степной зоне в зависимости от палеогеографических этапов. Особенности развития земледелия в степной зоне Украины определяются в первую очередь физико-географическими факторами и, прежде всего, климатом, характером рельефа, спецификой растительного и почвенного покрова. Вместе с тем украинская степь тысячи лет была ареной, на которой возникали, некоторое время существовали, а потом исчезали, практически ничего не оставляя после себя этнические культуры, которые занимались преимущественно скотоводством.

Ключевые слова: палеогеография, земледелие, скотоводство, степная зона.